„Conversatoria Linguistica”
XII, 2018
PL ISSN 1897–1415

Artykuły

Andrzej S. Dyszak
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Wydział Humanistyczny

Germanizmy bydgoskie na tle polsko-niemieckich kontaktów językowych

Polsko-niemieckie kontakty językowe, które rozpatrywane tutaj będą jednokierunkowo – mowa bowiem będzie o zapożyczeniach z języka niemieckiego w języku polskim – należą do najważniejszych śladów kontaktów kultury polskiej z kulturą niemiecką[1]. „Język niemiecki – jak pisze Małgorzata Witaszek-Samborska – oddziaływał na polszczyznę od początków jej istnienia i właściwie oddziałuje nieprzerwanie do dziś, w różnych okresach z większą (np. średniowiecze, wiek XIX) lub mniejszą intensywnością” (Witaszek-Samborska 1993: 36). We współczesnej polszczyźnie odnajdujemy jednakże też wcześniejsze jeszcze wpływy języka naszych zachodnich sąsiadów na język Słowian zamieszkujących dzisiejsze tereny Polski, które Zenon Klemensiewicz datuje na lata między 1800 a 1500 p.n.e., kiedy „zaczyna się z Niemiec środkowych ku wschodowi Europy inwazja zespołu etniczno-kulturowego tzw. kultury łużyckiej” (Klemensiewicz 1999: 16). Do zapożyczeń z tamtego okresu należy chociażby taki wyraz (spośród wymienianych przez Z. Klemensiewicza), jak *izba* <= stpol. *izdba* <= strus./csł. *istъba*, por. stgn. *stuba* (dzisiejsze *Stube*) ‘łaźnia’ (tamże: 28; Brückner 1989: 194; Sławski 1983: 475). Zaznaczyć w tym miejscu

[1] Niniejszy artykuł powstał na podstawie referatu wygłoszonego na sesji pn. *Językoznawstwo polskie i niemieckie w świetle badań naukowych*, zorganizowanej w Bydgoszczy w dniach 9–10.10.2009 r. przez bydgoskie Towarzystwo Polskie-Niemieckie. Tekst ten jednak nie został opublikowany. W obecnym kształcie, po zmianach i uzupełnieniach, **dedykuję go Pani Profesor Krystynie Wojtczuk**, z którą miałem przyjemność współpracować, uczestnicząc m.in. w organizowanych przez Nią konferencjach naukowych i recenzując siedleckie „Conversatoria Linguistica” pod Jej redakcją. Opracowanie to znacznie poszerza wcześniejszy mój opis germanizmów w gwarze bydgoskiej (zob. Dyszak 2003).

należy, że wpływy języka niemieckiego na polszczyznę dotyczą nie tylko pojedynczych wyrazów, ale i złożeń, frazeologizmów, a także całych konstrukcji syntaktycznych. „Największe nasilenie wpływów niemieckich – jak stwierdza Bogdan Walczak – towarzyszyło niemieckiej ekspansji gospodarczej w postaci kolonizacji w XIII–XV w., głównie w miastach" (Walczak 1993: 502), a jej językowymi pozostałościami są m.in. wyrazy całkowicie już przyswojone do polskiego systemu językowego (nierozpoznawalne przez tzw. przeciętnego użytkownika polszczyzny jako genetycznie niemieckie), np. *blacha* (niem. *Blech*), *browar* (niem. *Brauerei*), *burmistrz* (niem. *Bürgermeister*), *cegła* (niem. *Ziegel*), *gmach* (niem. *Gemach*), *ratusz* (niem. *Rathaus*) czy *śruba* (niem. *Schraube*) (tamże). Ważny jest też porozbiorowy okres wpływów niemieckich na polszczyznę, kiedy to Polacy w zachodnio-północnej części kraju oraz ich język poddani zostali germanizacji. W tym to okresie, mimo skutecznego oporu ludności polskiej przed używaniem wyrazów niemieckich, do polszczyzny ogólnej (oraz innych jej odmian) weszło wiele dosłownych ich tłumaczeń (nazywanych kalkami leksykalnymi), w szczególności wyrazów złożonych, jak np. *dworzec kolejowy* (zestawienie) – z niem. *Bahnhof* (← *Bahn* plus *Hof*) czy *listonosz* (złożenie: *list-o-nosz*) – z niem. *Briefträger* (← *Brief* plus *Träger*) (Walczak 1993: 502). Na terenach, które szczególnie długo pozostawały w rękach niemieckich (w czasie zaborów), oraz tam, gdzie relacje Polaków z Niemcami były najbliższe (np. zachodnie tereny przygraniczne), germanizmy wyraźnie dostrzegalne są (poza językiem ogólnym) w regionalnych odmianach polszczyzny[2]. Przyjmuje się, że najwięcej pożyczek niemieckich występuje w gwarach śląskich, wielkopolskich i na terenie Pomorza (Nitsch 1954, 1957, 1994). Kazimierz Nitsch zauważył, że „czym dalej ku północy, tym więcej w języku niemieckich elementów" (Nitsch 1994: 129). Autor ten zauważa też, że ludność na ziemiach dawnego zaboru pruskiego „tak już jest z niemczyzną zżyta, że choć nawet nią nie włada, to jednak prawie zawsze rozumie i wskutek tego tylko częściowo fonetycznie, nie semazjologicznie, asymiluje" (tamże: 128). Dlatego też językoznawcy podkreślają ich obecność na przykład w języku kaszubskim czy gwarze kociewskiej (zob. np. Hinze 1965, Pająkowska-Kensik 2000).

Maria Pająkowska-Kensik, opisując gwarę kociewską zapisaną w powieści Bolesława Eckerta *Saga kociewska* (Eckert 1983), stwierdziła, że mieszkańcy Kociewia, starając się prowadzić normalne życie pod pruskim zaborem, „nie stracili tłumionej nadziei na powrót Polski" (Pająkowska-Kensik 2004:

[2] O germanizmach w regionalnych odmianach polszczyzny pisze B. Walczak (1987).

117) (w świecie przedstawionym w rozdziale *Polskość jano polskość* (Eckert 1983: 89–98) organista z Komórska, zasłużony dla rozwoju pieśni polskiej, często właśnie powtarza: *polskość jano, polskość*). Na styku odmiennych systemów językowych powstawała niechęć, niekiedy wrogość do zaborcy, a „nieznajomość języka niemieckiego stwarzała sytuacje konfliktowe" (Pająkowska-Kensik 2004: 117, 118). Mimo to bohaterowie powieści przejmują niepostrzeżenie różne germanizmy (tamże: 118), np.:

*...musiałóm **durch** liczyć...*
durch ('przez'),
*...kucharka na nas kiwa, że ma **fertych**...*
fertych ← niem. *fertig* ('gotowy, ukończony'),
*Parasón **einfach** zgubiony.*
einfach ('po prostu'),
*Grudzióndz je ładne mniasto, **gélégenheit**...*
Gélégenheit ('okazja')[3].

Ilustracją faktu, jak wiele germanizmów pozostało w słownictwie Kociewiaków, są także *Bajki kociewskie* spisane przez Bernarda Janowicza (Adamiak 2004). Bajki kociewskie znane były Janowiczowi już przed II wojną światową i mimo że Polska uwalniała się wówczas od jarzma pruskiego i walczyła z wszystkim, co niemieckie, zawierają one liczne zapożyczenia niemieckie, które ubarwiają ich treść i wpływają na jej niezwykłość i niecodzienność (Adamiak 2004: 10). Oto przykłady z bajki *Łgarz*:

*...syn był taki **forsz knabas**...*
forsz ← niem. *forsch* ('dziarski'), *knabas* ← niem. *Knabe* ('chłopiec');
*...chburka czekała z **maltycham** na niego...*
maltych ← niem. *Mahl* ('posiłek');
*...za długo **dyrowało**... wyjón z keszani **szneptuch**...*
dyrować ← niem. *dauern* ('trwać'), *szneptuch* ← niem. *Schnupftuch* ('chusteczka do nosa');
*...to nie tak letko **sztudérować** po łacinie...*
sztuderować ← niem. *studieren* ('studiować');
*A jich syn **kuczrował**...*
kuczrować ← *kutschieren* ('powozić');
*...a tan knabas mnie tak **wyrychtował**...*
wyrychtować ← *einrichten* ('urządzać/urządzić').

[3] Znaczenie takich wyrazów, jak *durch* i *Gélégenheit*, wyraźnie uległo zmianie na gruncie polskim, co wynika z przytoczonych kontekstów ich użycia.

Większość germanizmów została w gwarze kociewskiej spolszczona, jak np. przymiotniki, które otrzymały odpowiednie polskie końcówki rodzaju i liczby, por. *bruny*, *bruna*, *brune* ← niem. *braun* (‘brązowy’), czy rzeczowniki, które przyjmują polskie końcówki przypadkowe, por. *obramowane było wysokam muram **z turmami*** ← niem. *Turm* (‘wieża’) (tamże: 14), albo powstały derywaty od wyrazów niemieckich z rodzimymi formantami, np. *pupeczka* ← *Puppe* (‘lalka’) plus *-eczka*, *kuszek* ← *Kuchen* (‘placek, ciasto, ciastko’) minus *-en* plus *–ek* (Pająkowska-Kensik 2004: 118). Niezmienione brzmienie natomiast posiadają na przykład przysłówki, por. *fein* (pot. ‘fajny’), *hastig* (‘szybko, gwałtownie’), *richtig* (‘właściwie, poprawnie; istotnie’) (Adamiak 2004:14), choć zdarzają się formy równoległe (oryginalne i spolszczone), jak *fertig* (tamże) i *fertych* (Pająkowska-Kensik 2004: 118) (‘gotowy, ukończony’).

Oprócz zapożyczeń leksykalnych w gwarze kociewskiej dostrzec można zapożyczenia składniowe, czego przykładem jest stosowana często nieznana w języku polskim strona bierna w funkcji imperatywnej: *Bandzie tera tańcowane!* (ogólnopol. *będzie się teraz tańczyć* lub *będziemy teraz tańczyć*), *Bańdzie tera robione, a nié laniuchowane!* (ogólnopol. *będziemy teraz pracować, a nie leniuchować*) (tamże: 15).

Pod zaborem pruskim znalazła się i Bydgoszcz, miasto najpierw broniące północno-zachodnich rubieży państwa Piastów, potem Jagiellonów, i sąsiadujące z krzyżackim Toruniem, a po odzyskaniu niepodległości w 1920 r. będące na kresach zachodnich II Rzeczypospolitej. Wieloletni wpływu języka niemieckiego na mowę polskich mieszkańców Bydgoszczy znalazł swoje odbicie w ukształtowanej wówczas gwarze bydgoskiej. Gród nad Brdą pozostawał w rękach niemieckich (pruskich) przez blisko 150 lat i Polaków z niego ubywało. W 1919 r. Niemcy stanowili ok. 80% mieszkańców miasta i nie wszyscy oni odeszli z chwilą pojawienia się polskiej administracji, a nawet osiedlali się tu nowi przybysze na przykład z Westfalii czy Nadrenii. Polacy przybywali tu zarówno z Galicji, jak i dawnego Królestwa Kongresowego. Mimo że w roku 1939 liczba bydgoskich Niemców wynosiła już tylko ponad 6% wszystkich bydgoszczan, dywersanci niemieccy – przygotowując się do wojny z Polską – urządzili w Bydgoszczy jedno z głównych swoich siedlisk.

Ciekawą ilustracją wielowiekowych polsko-niemieckich kontaktów językowych są toponimy miejskie niemieckiej proweniencji, związane z grodem nad Brdą od najdawniejszych jego dziejów. Położenie miasta stanowiło podstawę dla jego niemieckiej nazwy *Bromberg*, której geneza sięga XIV wieku, kiedy Bydgoszcz opanowali Krzyżacy (najpierw na krótko: w latach

1329–1330, potem dłużej: w latach 1331–1343), a powracała jeszcze dwukrotnie – w czasie zaborów (1772–1920) i w okresie okupacji hitlerowskiej (1939-1945). Niemiecka nazwa miasta (grodu), która najpierw brzmiała *Broburg*, związana była bowiem z rzeką Brdą, przepływającą przez Bydgoszcz, której niemiecka nazwa brzmi *Braa* lub *Brahe*, i odzwierciadlała w ten sposób jego topografię: *Brahenburg* ('gród/zamek nad rzeką Brahe'), a następnie *Brahe*(*n*)*berg*[4] ('góra/wzgórze nad rzeką Brahe'), później *Bramburg*[5], by ostatecznie ukształtować się jako *Bromberg*. Z kolei w akcie nadania praw miejskich dla Bydgoszczy (odzyskanej na mocy traktatu kaliskiego zawartego z Krzyżakami w 1343 r.), wystawionym przez Kazimierza Wielkiego w Brześciu Kujawskim w 1346 roku, król postanawia, iż „miasto winno nazywać się *Kunigesburg*" (ta również niemieckojęzyczna nazwa odnosiła się tylko do grodu – zamku bydgoskiego, „u stóp" którego powstać miało lokowane „miasteczko lub miasto", a przetłumaczyć ją można jako *Królewiec*). Do nieoficjalnych (niemieckojęzycznych) nazw Bydgoszczy należy jeszcze *klein Berlin* (mały Berlin) – tak nazywane było miasto na przełomie XIX i XX wieku, kiedy powstawała dzisiejsza zabudowa jego centrum, której budowniczymi byli m.in. architekci berlińscy, jak Heinrich Seelinga czy Otto Walther[6], a północną pierzeję al. Mickiewicza (od ul. Gdańskiej do ul. 20 Stycznia) tworzy kompleks jednorodnych stylowo kamienic w stylu secesji berlińskiej (Jugendstil).

Niewątpliwie ciekawym obszarem dla charakterystyki polsko-niemieckich kontaktów językowych na terenie Bydgoszczy są też nazwy ulic, placów, skwerów i parków. Przykładem tylko przeplatania się polskich i niemieckich tego typu urbanonimów niech będą nazwy Starego Rynku na bydgoskiej starówce, który w czasie zaborów nosił nazwę *Friedrichsplatz* (a w jego centrum stał pomnik Fryderyka Wielkiego), w okresie międzywojennym nazwany został (choć na krótko) *pl. Marszałka Józefa Piłsudskiego*, w czasie drugie wojny światowej – najpierw *General von Kluge Platz* (na cześć pierwszego hitlerowskiego generała, jaki wkroczył do Bydgoszczy), a potem (po powrocie na rynek wspomnianego pomnika Fryderyka Wielkiego) znowu *Friedrichsplatz*, by po zakończeniu okupacji hitlerowskiej powrócić do pierwotnej nazwy *Stary Rynek*.

---

[4] Formę *Braheberg* (bez środkowego -*n*-) podaje Jan Kołodziejczyk (1947, s. 22), natomiast formę *Brahenberg* – Franciszek Mincer (2003, s. 15).

[5] Nazwę *Bramburg*, jako formę pośrednią między *Braheberg* a *Bromberg*, podaje J. Kołodziejczyk (op. cit., s. 22).

[6] Nie można jednak nie wspomnieć, że kilkadziesiąt eklektycznych kamienic, z których znaczną część (dwadzieścia jeden) można do dziś podziwiać przy ul. Gdańskiej (m.in. hotel „Pod Orłem"), zaprojektował Polak – Józef Święcicki.

Niemalże wszyscy rdzennie polscy mieszkańcy miasta znali język niemiecki i byli w stanie używać go w kontaktach z Niemcami. Ta dwujęzyczność miała swoje odbicie w mowie bydgoszczan jeszcze długo po drugiej wojnie światowej (Sawaniewska-Mochowa 2004: 64–65), kiedy i wiele rodzin niemieckich pozostało w swoim rodzinnym mieście[7].

Ze względu na formalny kształt zapożyczeń (w omawianym wypadku z języka niemieckiego) można dokonać ich podziału na **germanizmy właściwe**, tj. „przejęte w postaci oryginalnej lub nieznacznie przekształconej"[8], „w których importacja dotyczy zarówno formy zewnętrznej (zwykle z elementami substytucji fonetycznej i – w zakresie morfemów pobocznych – morfologicznej), jak i znaczenia wyrazu obcego (z uwzględnieniem pewnych modyfikacji semantycznych)" (Witaszek-Samborska 1992: 15), **kalki** (repliki), polegające na dokładnym odwzorowaniu wyrazu niemieckiego „za pomocą rodzimych elementów językowych"[9], oraz **derywaty od wyrazów niemieckich**, reprezentujące typ zapożyczeń nazywanych *słowotwórczymi* (Zarębina 1977: 13) lub *morfemowymi* (Ożdżyński 1970: 53) (w odróżnieniu od zapożyczeń właściwych importacja w ich wypadku dotyczy tylko morfemu leksykalnego, w którego ramach zachodzą najczęściej przekształcenia fonetyczne i do którego najczęściej dołączany jest polski morfem słowotwórczy).

Poniżej przedstawiam egzemplifikację wyróżnionych wyżej klas germanizmów z gwary bydgoskiej[10]:

1. Germanizmy właściwe

1.1. Bez zmiany formy (zapis i wymowa niemiecka):

angst ← niem. *Angst* – w zwrocie *mieć angsta* ('mieć stracha')[11], *befehl* ← niem. *Befehl* ('rozkaz'), *borg* ← niem. *Borg* ('pożyczka'), *burg* ← niem. *Burg*

[7] Pamiętam z własnego dzieciństwa staruszkę Niemkę, która mieszkała przy ul. Żeglarskiej (mniej więcej u wylotu ul. Kąpielowej), a często przychodziła do sklepu spożywczego przy ul. Średniej, niedaleko miejsca, gdzie pod nr. 18a mieszkałem z rodzicami. Stojąc w kolejce w tym sklepie, nieraz słyszałem, jak mieszała języki polski i niemiecki, kiedy w tym samym czasie i ona dokonywała tam zakupów.

[8] EJP (1994), hasło *zapożyczenia*.

[9] EJP (1994), hasło *kalka językowa*.

[10] Wymienione niżej wyrazy, wyrażenia i zwroty zostały przede wszystkim wyekscerpowane z kilku utworów literackich (Nowakowski 1990, 1993; Rogowski 1966; Sulima-Kamiński 1986, 1988a, 1988b) i wspomnień Zbigniewa Raszewskiego (1994), a następnie scharakteryzowane w mojej monografii *Gwara miejska bydgoszczan* (zob. Dyszak 2015).

[11] W nawiasach znaczenia w gwarze bydgoskiej.

(‘zamek obronny’), *direkt* ← niem. *direkt* (‘wprost’), *einfach* ← niem. *einfach* (‘zwyczajnie, po prostu’), *eintopf* ← niem. *Eintopf* (‘danie jednogarnkowe’), *fertig* ← niem. *fertig* (‘gotowy, skończony’), *glaspapier* ← niem. *Glaspapier* (‘papier ścierny’), *ja* ← niem. *ja* (‘tak), *ordnung* ← niem. *Ordnung* – w wyrażeniu *po ordnungu* (‘po porządku’), *radius* ← niem. *Radius* (‘promień’), *rummelplatz* ← niem. *Rummelplatz* (‘plac, na którym ustawiono wesołe miasteczko’), *tank* ← niem. *Tank* (‘czołg’), *tingeltangel*/*tingel-tangel* ← niem. *Tingeltangel*, pot. *Tingel-tangel* (‘podrzędny lokal taneczny’), *werk* ← niem. *Werk* (‘mechanizm zegarka’);

1.2. Z nieznaczną zmianą formy (zapisu i/lub wymowy):

alehand ← niem. *allerhand* (wyrażenie zdumienia ~ *niemożliwe!*, *coś podobnego!*), *ancug* ← niem. *Anzug* (‘ubiór stanowiący jednolitą całość, np. garnitur’), *aufcug* ← niem. *Aufzug* (‘powtórne zalanie wodą fusów kawy lub herbaty’), *aufgus* ← niem. *Aufguss* (‘wywar z kawy/herbaty‘), *ausgus*/*ausgust* ← niem. *Auguss* (‘zlew kuchenny’), *baf* ← niem. *baff* (‘zaszokowany, zaskoczony, zdezorientowany’), *balia* ← dolnoniem. *balje* (‘duża drewniana wanna’), *bankrot* ← niem. *Bankrott* – w zwrocie *zrobić bankrot* (‘zbankrutować’), *blitz-blanck* ← niem. *blitzblank* (‘na połysk’), *bomboms* ← niem. *Bonbon* (‘cukierek’), *bumelcug* ← niem. *Bummelzug* (‘powolny pociąg; ciuchcia’), *bursz* ← niem. *Bursch* (1. ‘chłopiec’, 2. ‘chłopiec na posyłki’), *cunder* ← niem. *Zunder* – w zwrocie *dać cundra* (‘napędzić stracha’), *dekel*[12] ← niem. *Deckel* (‘denko, pokrywka’), *druk* ← niem. *Druck* (‘ciśnienie’), *dycht* ← niem. *dicht* (‘całkiem, zupełnie, dokładnie’), *feste* (niem. *fest*), *frajlauf* ← niem. *Freilauf* (‘torpedo rowerowe, wolny bieg’), *funt* ← niem. *Pfund* (‘ok. pół kilograma’), *furt* ← niem. *fort* (‘ciągle’), *futer* ← niem. *Futter* (‘pasza’), *fuzel* ← niem. *Fussel* (‘strzęp/strzępek’), *hoker* ← niem. *Hocker* (‘taboret’), *jegerhut* ← niem. *Jägerhut* (‘kapelusz myśliwski’), *kajzer* ← niem. *Kaiser* (‘cesarz’), *kintop* ← niem. *Kintopp* (’kino’), *knaks* ← niem. *Knacks* – w zwrocie mieć *knaksa* (‘mieć bzika’), *knyf* ← niem. *Kniff* (‘sposób na coś, fortel’), *korekt* ← niem. *korekt* w zwrocie *być korekt* (‘być w porządku’), *kunda* ← niem. *Kunde* (‘cwaniak’), *launa* ← niem. *Laune* (‘(dobry) nastrój, humor’), *parademarsz* ← niem. *Parademarsch* (‘marsz paradny’), *rychtyg* ← niem. *richtig* (‘prawdziwie’), *spryt* ← niem. *Sprit* (‘spirytus’), *szemel* ← niem. *Schemel* (‘stołek wyższy od ryczki’), *szpecht* ← niem. *Specht* (‘dzięcioł’), *szpryckuchen* ← niem.

[12] Rzeczownik ten w podobnym znaczeniu, ale w ortograficznej postaci *dekiel*, funkcjonuje w polszczyźnie ogólnej, zob. USJP 1. «szczelnie dopasowana pokrywa pojemnika».

Spritzkuchen (‘rodzaj ciastka: wietrznik’), *szruber* ← niem. *Schubber* (‘szczotka ryżowa’), *sztifel* ← niem. *Stiefel* (‘but z wysoką cholewą’), *szwung* ← niem. *Schwung* (‘rozmach’), *szportplac* ← niem. *Sportplatz* (‘stadion, boisko sportowe’), *szweinerei* (niem. *Schweinerei*), *szwajsaparat* ← niem. *Schweißapparat* (‘aparat do spawania’), *tablet* ← niem. *Tablett* (‘taca’), *wurszt* ← niem. *Wurst* (‘kiełbasa’);

1.3. Spolszczone (dostosowane do polskiej pisowni i fleksji):

bakfajfa ← niem. *Backpfeife* (‘uderzenie w policzek’), *balanks* ← niem. *Balance* (‘część mechanizmu zegarka o funkcji utrzymywania równowagi’), *bana* ← niem. *Bahn* (‘kolej’), *bejmy* ← niem. *Böhm*[13] (‘pieniądze’), *blaza* ← niem. *Blase* (‘pęcherz, balon’), *bonkawa* ← niem. *Bohnenkaffee* (‘kawa ziarnista’), *bormaszyna* ← niem. *Bohrmaschine* (‘wiertarka’), *brandsola* ← niem. *Brandsohle* (‘czubek buta’), *bremza* ← niem. *Bremse* (‘hamulec’), *byksa* ← niem. *Büchse* (‘puszka’), *centryfuga* ← niem. *Zentrifuge* (‘wirówka’), *cyrkus* ← niem. *Zirkus* (‘cyrk’), *durśmarsz* ← niem. *Durchmarsch* (‘biegunka’), *durśmeser* ← niem. *Durchmesser* (‘średnica’), *dyjcug* ← niem. *D-Zug* (‘pociąg pospieszny’), *faksy* ← niem. *Faxe* (‘żarty, dowcipy, figle’), *fana* ← niem. *Fahne* (‘chorągiew, sztandar’), *firtel* (niem. *Viertel*), *fizmatenta* (niem. *Fisimatenten*), *flama* (niem. *Flamme*), *flobuda* ← niem. *Flohbude* (o tanim kinie ‘pchla buda’), *fliger* ← niem. *Flieger* (‘samolot’), *fliza* ← niem. *Fliese* (‘kamienna płyta (w chodniku/w posadzce)’), *framuga* ← niem. *Verramung* (‘wnęka w piecu kaflowym’), *fucz* ← niem. *futsch* (‘zepsuty’), *fuga* ← niem. *Fuge* (‘przestrzeń między cegłami wypełniona zaprawą’), *gnyk* ← niem. *Genick* (‘kark’), *harnatel* ← niem. *Haarnadel* (‘szpila do włosów’), *heksenszus* ← niem. *Hexenschuß* (‘lumbago’), *huncwot* ← niem. *Hunds-fott* (‘łobuz/nicpoń’), *jupa* ← niem. *Joppe* (‘kurtka’), *kasta* ← niem. *Kasten* (‘skrzynia’), *kindersztuba* ← niem. *Kinderstube* (‘dobre wychowanie wyniesione z domu /z dzieciństwa’)[14], *kipa* ← niem. *Kippe* (‘niedopałek papierosa’), *kista* ← niem. *Kiste* (‘skrzynia’), *klapsztula* ← niem. *Klappstulle* (‘dwie złożone ze sobą kromki chleba’), *klump* ← niem. *Klumpen* (‘drewniany chodak’), *knara* ← niem. *Knarre* (‘karabin’), *knypser* ← niem. *Knipsschere* (‘przyrząd do kasowania biletów’), *kolona* ← niem. *Kolonne* (‘grupa robocza’), *kopel* ← niem. *Koppel* (‘pas mundurowy’), *kopersztych* ← niem. *Kupferstich* (‘miedzioryt’),

[13] Jest to wyraz dawny, obecny jedynie w gwarach niemieckich.
[14] Wyraz odnotowany w USJP jako przestarzały.

kuczer ← niem. *Kutscher* (‘woźnica’), *laba* ← niem. *Labe* (‘przyjemnie spędzany czas wolny; zabawa’), *laubzega* ← niem. *Laubsäge* (‘wyrzynarka’), *laufbursz* ← niem. *Laufbursche* (‘chłopiec na posyłki’), *launa* ← niem. *Laune* – w zwrocie *mieć launę* (‘być w (dobrym) nastroju/humorze’), *lofer* ← niem. *Läufer* (‘człowiek lubiący przebywać poza domem, zmieniać miejsce przebywania, niestateczny, niestały’), *mufa* ← niem. *Muffe* (‘tuleja/pierścień’), *muki* ← niem. *Mucke* (‘grymasy/fochy/dąsy’), *nudle* ← niem. *Nudel* (‘makaron’), *plata (niem. Platte), plindz* ← niem. *Plinse* (‘placek ziemniaczany’), *proust* ← niem. *pros*(*i*)*t!* (toast ~ (*na*) *zdrowie*), *pryza* ← niem. *Prise* (‘szczypta’), *puf* (niem. *Puff*), *pukiel*/*pukel* ← niem. *Buckel* (‘garb, grzbiet’), *rajzbret* ← niem. *Reissbrett* (‘deska kreślarska’), *rolwaga* ← niem. *Rollwagen* (‘konna platforma ciężarowa’), *rumel* ← niem. *Rummel* (‘wesołe miasteczko’), *szafner* ← niem. *Schaffner* (‘konduktor’), *szago* ← niem. *Schräge* – w wyrażeniu przysłówkowym *na szago* (‘na przełaj’), *scheuklappa* ← niem. *Scheuklappe* (‘włosy splecione w warkocz i upięte z boku głowy’), *szibung* ← niem. *Schiebung* (‘machlojka’), *szisbuda* ← niem. *Schiessbude* (‘strzelnica’), *szlachtuz* ← niem. *Schlachthaus* (‘rzeźnia/miejsce uboju zwierząt’), *szlagzana* ← niem. *Schlagsahne* (‘bita śmietana’), *szluk* ← niem. *Schluck* (‘łyk’), *szlyps* ← niem. *Schlips* (‘krawat’), *szmergiel* ← niem. *Schmirgel* (‘kamień szlifierski’), *szmergielpapier* ← niem. *Schmirgelpapier* (‘papier ścierny’), *szneka* ← niem. *Schnecke* (‘włosy splecione w warkocz i upięte z boku głowy’), *sznelcug* ← niem. *Schnellzug* (‘pociąg pospieszny’), *szneptuch* ← niem. *Schnupftuch* (‘chusteczka do nosa’), *sznupa* ← niem. *Schnuppe* (obelżywie ‘twarz’), *szpanga* ← niem. *Spange* (‘klamerka, zapinka’), *szpera* ← niem. *Sperre* (‘budka biletera na dworcu kolejowym’), *sztapel* ← niem. *Stapel* (‘sterta/stos’), *sztepsel* ← niem. *Stöpsel* (‘wkładka do zamka w drzwiach zabezpieczająca przed włamaniem’), *sztreba* ← niem. *Strebe* (‘rozpora’), *sztreka* ← niem. *Strecke* (‘szlak, tor kolejowy’), *sztuba* ← niem. *Stube* (‘izba’), *sztrumel* ← niem. *Stummel* (‘niedopałek papierosa’), *sztula* ← niem. *Stulle* (‘pajda chleba’), *sztyca* ← niem. *Stütze* (‘podpora’), *sztych* ← niem. *Stich* – w zwrocie *ostawić*/*zostawić w sztychu* (‘opuścić kogoś w kłopotach’), *szuwaks* ← niem. *Schuhwachs* (‘pasta do butów’), *szwajser* ← niem. *Schweisser* (‘spawacz’), *szwanc* ← niem. *Schwanz* (wyzwisko – w tłumaczeniu z niem. ‘ogon’), *szyldwach* ← niem. *Schildwache* (‘żołnierz stojący na warcie’), *szypa* ← niem. *Schippe* (‘łopata’), *śrubsztok* ← niem. *Schraubstock* (‘imadło’), *wacha* ← niem. *Wache* (‘warta, posterunek’), *wuchta* ← niem. *Wucht* (‘prowiant na podróż’), *wyc* ← niem. *Witz* (‘kawał, dowcip, żart’), *wysz* ← niem. *Wisch* (‘świstek’), *zalzajer* ← niem.

Salzsäure (‘kwas solny’), *zendra* ← śr.-w.-niem. *sinder* (‘powłoka powstająca na powierzchni nagrzanych przedmiotów metalowych w wyniku ich styczności z powietrzem’), *zylce* ← niem. *Sülze* (‘galareta z mięsa’), *żaga* ← niem. *Säge* (‘piła’), *żylyj* ← niem. *Gelee* (‘galaretka owocowa’).

Nieliczne wyrazy funkcjonują w dwóch wariantach graficznych: zgodnym z zapisem niemieckim i spolszczonym, por. *celt*/*zelt* ← niem. *Zelt* (‘namiot’), *hajcer*/*heizer* ← niem. *Heizer* (‘palacz’).

Wynikiem mechanizmów adaptacyjnych (przystosowawczych do języka polskiego) są zapożyczenia czasownikowe, w których zakończenia niemieckich czasowników *-en*/*-n* zostały zastąpione polskimi przyrostkami *-ać*, *-nąć*, *-ować*[15], por.: *bonerować*, niem. *bohnern* (‘froterować’), *drykować*, niem. *drücken* (‘uchylać się (od czegoś)’), *erbnąć*, niem. *erben* (‘otrzymać spadek/dostać w spadku’), *fajrować*, niem. *feiern* (‘świętować/przyjemnie spędzać czas/bawić się’), *flikować*, niem. *flecken* (‘łatać/cerować’), *hakać*, niem. *hacken* (‘usuwać chwasty/spulchniać ziemię’), *knochować*, niem. *knochen* (‘kopać kogoś w coś/po czymś’), *knypsować*, niem. *knipsen* (‘dziurkować/kasować bilety’), *markierować*, niem. *markieren* (‘udawać/symulować’), *pecować*, niem. *petzen* (‘skarżyć (komuś na kogoś)’), *szmerglować*, niem. *schmirgeln* (‘szlifować’), *szparować*, niem. *sparen* (‘oszczędzać/ciułać’), *sztymować*, niem. *stimmen* (‘zgadzać się/pasować’), *szwajsować*, niem. *schweißen* (‘spawać’), *wecować*, niem. *wetzen* (‘ostrzyć’), *wyksować*, niem. *wichsen* (‘pastować’), a także *szplundrować*, niem. *plündern* (‘przeszukiwać czyjeś rzeczy’), gdzie oprócz zmiany *-n* na *-ować* pojawiło się początkowe *sz-*.

2. Kalki z języka niemieckiego

2.1. Jednowyrazowe: *gruszka* (‘żarówka’) – por. niem. *Birne*, *macoszka* (‘bratek’) – por. niem. *Stiefmütterchen*, *zakluczyć* (‘zamknąć kluczem’) – por. niem. *zuschliessen*.

2.2. Dwuwyrazowe: *być precz* (‘być nieobecnym’) – por. niem. *wegsein*, *dostać szplina* (‘zbzikować’) – por. niem. *einen Spleen kriegen*, *iść ab* (‘odchodzić’) – por. niem. *Abgehen*, *krótki towar* (‘pasmanteria’) – por. niem. *Kurzware*, *mieć*

[15] Jest to adaptacja morfologiczna, o której pisze Alicja Nagórko, uznając wyrazy łączące w swojej strukturze formalnej elementy obce (tu: tematy niemieckich czasowników) i rodzime (tu: zakończenia polskich czasowników) za struktury hybrydalne (Nagórko 2007: 204). Autorka nie uznaje ich za derywaty, mimo że – jej zdaniem – adaptacja jest częścią szeroko rozumianego słowotwórstwa.

recht (‘mieć rację’) – por. niem. *Recht haben*, *mieć szplina* (‘mieć bzika’) – por. niem. *Spleen haben*, *selcerska woda* (‘woda sodowa’) – por. niem. *Selter*(*s*)*wasser*, *szneka z glancem*/*szneka z glansem* (‘drożdżówka z lukrem’) – por. niem. *Schnecke Glanz*.

Niektóre wyrazy są tylko w połowie kalkami: *świętojanka*, por. niem. *Johannisbeere* (człon *-beere* jest nieprzetłumaczony, odpowiada mu polski formant *-ka*[16]); *werkmistrz*, por. niem. *Werkmeister* (człon *werk* – nietłumaczony, *meister* – przetłumaczony); *wursztzupa*, por. niem. *Wurstsuppe* (człon *Wusrt* – nietłumaczony, spolszczony zapis, *suppe* przetłumaczony).

Cechy zapożyczeń właściwych i kalk mają rzeczowniki *badeje* (‘kąpielówki’) i *glazejka* (‘rękawiczka z giemzowej skóry’), bowiem pierwsze ich człony, odpowiednio *badej-* i *glazej-*, są bezpośrednio przeniesione z niemieckich złożeń *Badehose* (*bade* ‘kąpielowy’) i *Glacehandschuh* (*Glace* ‘miękka skóra jagnięca lub koźlęca’). W rzeczowniku *badeje* brak odpowiednika niemieckiego wyrazu *Hose* (‘spodnie’), ale pojawiła się jota z końcówką *-e*, natomiast w drugim rzeczowniku niemiecki wyraz *Handschuh* (‘rękawiczka’) został zastąpiony przyrostkiem *-ka* (z poprzedzającą jotą).

W części tłumaczone i w części przeniesione są też czasowniki: dialektalno-kontaktowy *drykować się* ‘uchylać się (od czegoś)’ (por. niem. *sich drücken*) oraz czysto kontaktowy *stalować się* ‘kreować się’ (por. niem. *sich stellen*). Podobny proces adaptacyjny przyczynił się do powstania czasownika *bakierować się*. Jego podstawą jest niem. skrócenie *Back* (← *Backboard*) i niem. czasownik *kehren*, do którego (oprócz zmiany końcowego *-en* na *-ować*) dołączony został zaimek *się*.

3. Derywaty od wyrazów niemieckich:

3.1. Utworzone za pomocą polskich formantów słowotwórczych:

a) zmieniających znaczenie wyrazu podstawowego:

baniarz (← niem. *Bahn* ‘kolej’ plus *-arz*), *duftować* (‘perfumować’) ← niem. *Duft* (‘zapach’) plus *-ować*, *halbka* (‘butelka o pojemności pół litra’) ← niem. *halb* (‘pół’) plus *-ka*, *knobloszka* (‘kiełbasa czosnkowa’) ← niem. *Knoblauch* (‘czosnek, czosnkowy’) plus *-ka*, *pfefermincka* (‘cukierek miętowy’) ← niem. *Pfefferminze* (‘mięta’) plus *-ka*;

b) niezmieniających znaczenia wyrazu podstawowego:

[16] Dlatego *świętojanka* sytuuje się na pograniczu kalk i formacji słowotwórczych.

antrejka (‘przedpokój’) ← niem. *Entree* plus *-j-ka*, *cetelek* (← niem. *Zettel* plus *-ek*), *egzecerunek* (← niem. *Exerzieren*[17] plus *-ek*), *frechowny* ← niem. *frech* plus *-owny*, *giskanka* (← niem. *Gießkanne* plus *-ka*), *jaczka* (‘kaftanik, kurtka’) ← niem. *Jacke* plus *-ka*, *jupka* (← niem. *Joppe* plus *-ka*)[18], *kanka* (← niem. *Kanne* plus *-ka*), *kastrolka* (‘rondelek’) ← niem. *Kasserolle* plus *-ka*, *knyksik* (← niem. *Knicks* plus *-ik*), *langus* (← niem. *lang* plus *-us*), *muterka* (‘nakrętka’) ← niem. *Mutter* plus pol. *-ka*, *propelerek* (← niem. *Propeller* plus *-ek*), *ryczka* (‘niski drewniany stołek’) ← niem. *Ritsche* plus *-ka*, *szlajfka* (‘wstążka’) ← niem. *Schleife* plus *-ka*, *sznytka* (‘kromka chleba’) ← niem. *Schnitte* plus *-ka*, *szplyterek* (‘odłamek’) ← niem. *Splitter* plus *-ek*, *szwamka* (‘gąbka’) ← niem. *Schwamm* plus *-ka*, *taska* (‘filiżanka’) ← niem. *Tasse* plus *-ka*, *topek* (‘garnuszek, kubek’) ← górnoniem. *Topf* lub dolnoniem. *Topp* plus *-ek*), *wancka* (← niem. *Wanze* plus *-ka*), *westka* (‘kamizelka’) ← niem. *Weste* plus *-ka*;

3.2. Utworzone poprzez skrócenie (ucięcie) wyrazu podstawowego:

a) bez zmiany jego znaczenia:

fucha (‘piłka’) ← niem. *Fußball* minus *ball*, *kuch* (‘placek’) ← niem. *Kuchen* minus *en*, *leberka* (‘kiszka wątrobiana’) ← niem. *Leberwurst* minus *wurst*, *runkel* (‘burak’) ← niem. *Runkelrübe* minus *rübe*[19];

b) ze zmianą znaczenia:

bamber (‘mieszkaniec wsi pracujący na roli’) ← niem. *Bamberg*[20] minus *–g*.

W wypadku rzeczownika *szlaberek* trudno jednoznacznie stwierdzić, czy wyrazem podstawowym dla niego jest jego niemiecki odpowiednik *Sabberlätzchen* (‘śliniaczek’), który uległ skróceniu[21] i połączeniu z polskim przyrostkiem *-ek*, czy też przyrostek ten dodano bezpośrednio do rzeczow-

[17] Rzeczownik *Exerzieren* ‘musztra’ jest identyczny (poza zapisem wielką literą) z czasownikiem *exerzieren* ‘musztrować’. Możliwa jest zatem interpretacja, iż *egzecerunek* jest rzeczownikiem odczasownikowym.

[18] Rzeczownik *jupka* może być też wyrazem pochodnym od rzeczownika *jupa*. Jest do gwaryzm o podłożu dialektalno-kontaktowym, ale jego zakres terytorialny nie pokrywa się z odpowiednim tego typu zakresem wyrazu *jupa*, a więc w pewnych gwarach ludowych mógł być utworzony bezpośrednio od niem. *Joppe* (tam, gdzie nie występuje *jupa*).

[19] *Runkelrübe* jest ciekawym złożeniem wyrazów *Runkel* i *Rübe*, z których każdy oznacza najogólniej to samo (‘burak’), choć zakres znaczeniowy rzeczownika *Rübe* jest szerszy – nazywa się nim także rzepę. Połączone z sobą są nazwą buraka pastewnego.

[20] Nazwa miasta w Bawarii nad rzeką Regnitz. Z Bambergu pochodzili niektórzy niemieccy koloniści osiedlający się w Wielkopolsce.

[21] Rzeczownik *Sabberlätzchen* jest złożony z rzeczownika *Sabber* i rzeczownika *Lätzchen*, który oznacza m.in. to samo, co całe to złożenie.

nika *Sabber* (‘ślina’). Inaczej został skrócony niemiecki wyraz *Zigarettenspitze*, z którego zapożyczony został człon *spitze*, a do niego przyłączono przyrostek *-ka* i powstał gwarowy rzeczownik *szpycka*.

Niektóre rzeczowniki na gruncie gwary bydgoskiej uległy poszerzeniu o głoskę/literę *s*, por. *bombom**s*** (‘cukierek’) ← niem. *Bonbon*, *dynk**s*** (‘trudny do nazwania przedmiot’) ← niem. *Ding*. Z kolei rzeczownik *drachel* (‘latawiec’) mógł powstać za pomocą i skrócenia, i poszerzenia wyrazu obcego, por. niem. *Drachen* (minus *-n*, plus *-l*) lub *Drache* (plus *-l*).

3.3. Zrosty (o charakterze hybrydalnym):

a) niemiecko-polskie:

wasserzupka/*waserzupka* (‘wodnista zupa’) ← niem. *Wasser* (‘woda’) plus pol. *zupka*;

b) niemiecko-niemieckie:

pantofelszule (‘szkoła dla dzieci z ubogich rodzin’) ← niem. *Pantoffel* (‘pantofel’) plus niem. *Schule* (‘szkoła’).

W niektórych zapożyczeniach właściwych zaobserwować można zmianę (modyfikację) jego znaczenia w stosunku do wyrazu niemieckiego. Przykładami takich zmian są wyrazy *brandsola* (niem. *Brandsohle*) i *bursz* (niem. *Bursch*). W pierwszym wypadku nastąpiła zmiana znaczenia zapożyczenia w stosunku do jego niemieckiego źródła (por. niem. *Brandsohle* ‘cienka, elastyczna skóra, służąca do okładania podeszwy wewnątrz obuwia i łącząca spód obuwia z jego wierzchem’ i pol. *brandsola* ‘czubek buta’[22]). Znaczenie drugiego przykładu w porównaniu ze znaczeniem rzeczownika niemieckiego (‘chłopak’) zostało uszczegółowione: ‘chłopak na posyłki’ (obok szerszego znaczenia ‘chłopak’). Należy zaznaczyć, że wyraz *bursz* należy też do leksyki ogólnej języka polskiego, ale jako rzeczownik nazywający studenta uniwersytetu niemieckiego należącego do korporacji studenckiej[23].

Zmiany znaczeń germanizmów w stosunku do prymarnych wobec nich wyrazów niemieckich jeszcze bardziej ujawniają się w gwarach. Na przykład w gwarze kociewskiej czasownik *sztrykować*, funkcjonujący tam w takim samym znaczeniu jak w gwarze bydgoskiej (zob. wyżej), w połączeniu z zaimkiem zwrotnym *się* zyskuje nowe znaczenie, a mianowicie ‘ociągać się’, nato-

[22] Uczestnicy konferencji, na której tekst artykułu jako wykład ją inaugurujący został wygłoszony, podawali wszakże znane im znaczenie bliskie znaczeniu w języku niemieckim, a mianowicie ‘wkładka do butów’.

[23] Zob. *bursz* np. w USJP.

miast na Opolszczyźnie, przykładowo, nie jest znane żadne z tych dwóch znaczeń – czasownik *sztrykować* znaczy tam ‘stroić się, szykować się’. Na Kociewiu takie znaczenie mają czasowniki, także niemieckiej proweniencji, *wysztafirować się*, *odsztafirować się* oraz *wysztylować się* (Klawon 2006: 110–111).

Za zapożyczenia z języka niemieckiego nie można uznać pewnych „wyrażeń okupacyjnych”, które są **cytatami** (wtrętami) z tego języka i które zniknęły wraz z odejściem okupantów. Za takie należy uznać następujące rzeczowniki[24]: *Anschlus* ‘przyłączenie Austrii do III Rzeszy’, *antrag* ‘wniosek, tu: o wpisanie na folkslistę’, *arbeitsamt* ‘urząd wysyłający Polaków do pracy w głąb Niemiec’, *aufseher* ‘strażnik’, *blokleiter* ‘blokowy funkcjonariusz NSDAP’, *dreckschwanz* ‘brudas/flejtuch’, *feldfebel* ‘sierżant’, *gemajn* ‘szeregowiec’, *häftling* ‘więzień’, *wacha* ‘wartownik, strażnik’, *wehrpaß* ‘książeczka wojskowa’. Niektóre z nich ulegały spolszczeniu, jak np. *sztrajfa* ‘patrol, obława’ (por. niem. *Streife*), mimo to wyszły z użycia.

Jak się okazuje, również wiele germanizmów w gwarze bydgoskiej to wyrazy należące do różnych dialektów i gwar ludowych. Można wyróżnić następujące ich podtypy ze względu na dialekt lub gwarę, z której pochodzą[25]:

1) germanizmy charakterystyczne dla szeroko rozumianej Wielkopolski i (ewentualnie) dla gwar spoza tego regionu:
   ancug – por. niem. *Anzug* (Śląsk, Małopolska, Pomorze, Warmia, Mazury), *antrejka* – por. niem. *Entree* (Śląsk), *bamber* – por. niem. *Bamberg* (Śląsk, Kujawy, Kociewie, Kaszuby), *bana* – por. niem. *Bahn* (Śląsk, Pomorze), *deka* – por. niem. *Decke* (Kujawy, ziemia dobrzyńska, Kociewie, Kaszuby, Warmia, Mazury, Śląsk, Małopolska), *dycht* – por. niem. *dicht* (Kujawy, Pomorze, Warmia, Śląsk, Łęczyckie, Kieleckie), *eintopf* – por. niem. *Eintopf* (Śląsk), *frechowny* – por. niem. *frech* (Śląsk), *funt* – por. niem. *Pfund* (Śląsk, Małopolska, Mazowsze, Kaszuby), *furt* – por. niem. *fort* (Śląsk, Małopolska), *futer* – por. niem. *Futter* (Śląsk, Małopolska, Warmia, Mazury, Kaszuby), *galart* – por. niem. *Gallert*/*Gallerte* (Śląsk), *gnyk* – por. niem. *Genick* (Śląsk, Kaszuby), *jupa* – por. niem. *Joppe* (Śląsk, Wieluńskie, Małopolska, Kaszuby), *jupka* –

[24] Jako charakterystyczne dla mowy mieszkańców Bydgoszczy podaje je autor *Mostu Królowej Jadwigi* w słowniczku kończącym II tom tej powieści (zob. Sulima-Kamiński 1986).

[25] Informacje o pochodzeniu dialektyzmów obecnych w gwarze bydgoskiej zebrałem ze *Słownika gwary miejskiej Poznania* (SGMP 1997). Prymarnie zawiera je kartoteka *Słownika gwar polskich*. Wszakże zasięg terytorialny wielu charakteryzowanych pod tym względem gwaryzmów bydgoskich może być szerszy, niż podają to autorzy SGMP, gdyż zamieszczone tam dane – jak stwierdził B. Walczak – „są niepełne na skutek niesatysfakcjonującego stanu badań” (z recenzji mojego artykułu, zob. Dyszak 2003).

por. niem. *Joppe* (Śląsk, Małopolska, Mazowsze, Suwalskie), *kanka* – por. niem. *Kanne* (Małopolska, Mazowsze), *kasta* – por. niem. *Kasten* (Małopolska, Kaszuby), *kista* – por. niem. *Kiste* (Śląsk, Warmia), *klump* – por. niem. *Klumpen* (Mazowsze, Warmia, Pomorze Gdańskie, Kaszuby), *kolona* – por. niem. *Kolonne* (Śląsk), *kuczer* – por. niem. *Kutscher* (Sieradzkie, Wieluńskie, Górny Śląsk, Małopolska, Kaszuby, Kociewie, Mazowsze, Podlasie), *leberka* – por. niem. *Leberwurst* (Śląsk, Małopolska, Kaszuby, Kociewie, Warmia, Mazury), *lofrować* – por. niem. *Läufer* (Krajna, Kociewie, ziemia dobrzyńska, Mazowsze, Małopolska), *macoszka* – por. niem. *Stiefmütterchen* (Śląsk Cieszyński, ziemia chełmińsko-dobrzyńska, Pomorze Gdańskie, Kaszuby), *mieć recht* – por. niem *Recht haben* (Wielkopolska, Śląsk, Małopolska), *nudle* – por. niem. *Nudel* (Śląsk, Kaszuby, Malborskie, Warmia), *obsorgować* – por. niem. *sorgen* (Sztumskie, Mazury, Warmia), *plindz* – por. niem. *Plinse* (Warmia, Mazury), *rojber* – por. niem. *Raüber* (Kaszuby, Kociewie, Śląsk), *rukzak* – por. niem. *Rucksack* (Kociewie, Małopolska, Śląsk Cieszyński), *rychtyg* – por. niem. *richtig* (Kaszuby, Śląsk, Małopolska, Warmia), *ryczka* – por. niem. *Ritsche* (Śląsk, Sieradzkie, Małopolska), *szlajfka* – por. niem. *Schleife* (Kaszuby, Śląsk), *szneka z glancem* – por. niem. *Schnecke Glanz* (Sztumskie), *sznupa* – por. niem. *Schnuppe* (Śląsk), *sznytka* – por. niem. *Schnitte* (Małopolska), *szpanga* – por. niem. *Spange* (Śląsk, Sztumskie), *szparować* – por. niem. *sparen* (Kaszuby, Sztumskie, Ostródzkie, Małopolska, Śląsk), *szport* – por. niem. *Sport* (Kociewie, Śląsk, Małopolska, Lubawskie, ziemia dobrzyńska), *sztram* – por. niem. *stramm* (Kociewie, ziemia dobrzyńska, Śląsk), *sztrumel* – por. niem. *Stummel* (Śląsk, Kaszuby, Sztumskie), *szwung* – por. niem. *Schwung* (Śląsk, Kaszuby), *sztyft* – por. niem. *Stift* (Śląsk Opolski), *szypa* – por. niem. *Schippe* (Śląsk, Małopolska, Mazowsze, Warmia, Lubawskie, Sztumskie, Kaszuby), *świętojanka* – por. niem. *Johannisbeere* (Śląsk, Kaszuby, Kociewie, Warmia, Lubawskie), *westka* – por. niem. *Weste* (Kaszuby, Malborskie, Sztumskie, Warmia, Mazowsze, Małopolska, Sieradzkie, Śląsk Opolski), *wyc* – por. niem. *Witz* (Śląsk, Rzeszowszczyzna, ziemia dobrzyńska, Kociewie, Kaszuby), *zakluczyć* – por. niem. *zuschliessen* (Kujawy, Krajna, Pomorze, Lubawskie, Mazury, Suwalszczyzna, Mazowsze, Małopolska), *zalzajer* – por. niem. *Salzsäure* (Łęczyckie). Do tej grupy trzeba też włączyć rzeczownik *knebel* – por. niem. *Knebel* występujący w związku wyrazowym *żyć na knebel* (Krajna, ziemia chełmińsko-dobrzyńska, Kaszuby, Kociewie, Mazowsze, Łęczyckie, Wieluńskie, Śląsk Opolski) oraz czasownik *ostawić* (cała

Polska) w połączeniu z wyrażeniem przyimkowym *w sztychu* – por. niem. *Stich*[26];

2) germanizmy charakterystyczne tylko dla wąsko rozumianej Wielkopolski (albo jej części):
dynks – por. niem. *Ding*, *giskanka* – por. niem. *Gießkanne*, *halbka* – por. niem. *halb*, *jaczka* – por. niem. *Jacke*, *kejter* – por. niem. *Köter*, *kipa* – por. niem. *Kippe*, *kunda* – por. niem. *Kunde*, *selera* – por. niem. *Selerie*, *szwamka* – por. niem. *Schwamm*[27];
3) germanizmy charakterystyczne dla innych (poza wąsko rozumianą Wielkopolską) gwar objętych dialektem wielkopolskim:
gruszka – por. niem. *Birne* (ziemia dobrzyńska), *knobloszka* – por. niem. *Knoblauch* (ziemia chełmińsko-dobrzyńska), *szruber* – por. niem. *Schubber* (ziemia dobrzyńska), *sztifel* – por. niem. *Stiefel* (Kociewie), *sztula* – por. niem. *Stulle* (Kociewie).
4) germanizmy charakterystyczne tylko dla gwar spoza dialektu wielkopolskiego:
blaza – por. niem. *Blase* (Mazury, Słowińszczyzna), *drykować się* – por. niem. *drücken* (Pomorze), *eisbeina* – por. niem. *eisbein*, *erbnąć* – por. niem. *erben*, *faksy* – por. niem. *Faxe* (Złotowskie, Tczewskie), *fana* – por. niem. *Fahne* (Śląsk, Małopolska, Mazury, Warmia, Kaszuby), *heklowany* – por. niem. *häkeln* (Śląsk, Mazury), *knara* – por. niem. *Knare*, *knyf* – por. niem. *Kniff* (Kaszuby), *rolwaga* – por. niem. *Rollwagen*, *ruk, cuk* – por. niem. *Ruck, Zuck* (Kociewie, Śląsk), *szwajsować* – por. niem. *schweißen* (Śląsk, Małopolska, Kaszuby), *usztrykować* – por. niem. *stricken* (Śląsk, Lubawskie), *wancka* – por. niem. *Wanze* (Śląsk), *wycowny* – por. niem. *Witz* (Rzeszowszczyzna), a także rzeczownik *launa* (Śląsk), por. niem. *Laune*, występujący w związku wyrazowym *mieć launę*[28].

Warto w tym miejscu też wspomnieć, że wśród kociewskich zapożyczeń z języka niemieckiego szczególne miejsce zajmuje rzeczownik *dynks* (niem. *ding* ‘rzecz’), znany też w potocznej odmianie polszczyzny ogólnej w formie *dyngs* albo *dings*, za którego pomocą można nazwać dosłownie wszystko,

[26] Edward Breza w recenzji mojego artykułu (zob. Dyszak 2003) stwierdził, że *faksy*, *frechowny*, *kista*, *kuczer*, *obsorgować*, *sztrykować*, *sztula*, *śrubsztok* znane są także na Kaszubach.
[27] E. Breza (we wspomnianej recenzji, zob. przypis poprzedni) wymienia wyrazy *jaczka* i *kunda* jako znane mu na Kaszubach.
[28] Bogdan Walczak (w recenzji artykułu, zob. Dyszak 2003) wskazał na germanizmy *knyf* i *rolwaga* jako znane mu z Wielkopolski („przynajmniej środkowej i południowej” – jak napisał).

szczególnie wtedy, gdy nagle zabraknie właściwego wyrazu lub gdy nie zna się dokładnej nazwy jakiegoś przedmiotu (Dyszak 2003: 111). Wielofunkcyjność semantyczną tego wyrazu (niemożność zdefiniowania *dynksu* jednym słowem) potwierdzają też respondenci z Opolszczyzny, którzy definiują go przykładowo w następujący sposób: 'mały szczegół', 'zapięcie', 'pokrywka słoika', 'pokrętło', 'skobel' czy 'coś do zamykania', 'wystająca część, możliwe, że ruchoma' (Dyszak 2003: 112) (notabene, drugim takim słowem wytrychem, którym można nazwać wiele różnych rzeczy, a należącym do języka ogólnego, jest rzeczownik *wihajster*, niemający leksykalnego odpowiednika w języku niemieckim; jest to wyraz powstały z połączenia wyrazów składających się na pytanie *wie heißt er?* [jak on się nazywa?], a oznaczający 'małe narzędzie o nieznanej/zapomnianej nazwie'[29]). Wszystkie zapożyczenia z języka niemieckiego w gwarze bydgoskiej potwierdzają „obfitość germanizmów w strukturze polskiej leksyki" (Witaszek-Samborska 1993: 43), które są drugą pod względem wielkości, zaraz po leksemach pochodzenia grecko-łacińskiego, grupą wyrazów obcych w języku polskim (tamże: 36). Wyrazy niemieckiej proweniencji sytuują się „przede wszystkim w warstwie słownictwa codziennego, bytowego" (tamże).

Gwara bydgoska, jaka charakteryzowała przede wszystkim najniższe warstwy społeczeństwa oraz drobnomieszczaństwo w I połowie XX wieku, pozostaje już tylko w pamięci (i uzusie) przedstawicieli najstarszych pokoleń bydgoszczan[30]. Ale wiele innych wyrażeń niemieckiej proweniencji jest dobrze znanych i młodszym mieszkańcom regionu bydgosko-toruńskiego i używanych w codziennym ich języku[31]. Do najpopularniejszych z badanych germanizmów należą: *durszlak*, *szpanować*, *bajzel*, *kiermasz*, *dać cynk*, *plajtować*, *pucować*, *kac*, *kilof*, *kubeł*, *lufcik* (zna je i używa ok. 80% ankietowanych osób). Wyrazem o największej frekwencji okazał się rzeczownik *szlafrok.* Nieliczne osoby

[29] Por. definicję hasła *wihajster* np. w SjpSz 1995.

[30] Mogę wymienić tu osoby, które uzupełniły gwarową leksykę bydgoską wyekscerpowaną z wymienionych wyżej tekstów literackich (przypis 10). Są to Tadeusz Kaczmarek (który w liście skierowanym do mnie podpisał się jako *miłośnik Bydgoszczy i Czyżkówka* – jednej z dzielnic tego miasta) i Szczepan Bogdański (który przesłał mi kilka wyrazów i wyrażeń pocztą elektroniczną) z Bydgoszczy oraz Aleksandra Napierała-Kowalczewska z Gniezna (do Bydgoszczy przyjechała z rodzicami w 1947 r. i mieszkała tutaj przez pięć lat; informacje o zapamiętanej przez nią gwarze bydgoskiej uzyskałem w wyniku naszej korespondencji e-mailowej).

[31] Badania w tym zakresie przeprowadził Łukasz Krobski w 2008 r. na potrzeby swojej pracy magisterskiej pt. „Osobliwości zapożyczeń niemieckich w języku polskim", przygotowanej w Instytucie Neofilologii i Lingwistyki Stosowanej na Uniwersytecie Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy pod kierunkiem prof. UKW dra hab. Marka Cieszkowskiego (praca w oryginale napisana została w języku niemieckim). Wyniki badań stały się też przyczynkiem do opublikowania artykułu (Krobski 2010; w spisie treści tej pracy widnieje inny tytuł i błędnie podana jest strona).

znają następujące germanizmy należące do gwary miejskiej Bydgoszczy: *dejcug*, *bumelcug*, *mieć angsta*, *pecować*, *westka*, *obzorgować* i *muterka*. Nikt natomiast nie używa już rzeczownika *antrejka*. Warte odnotowania jest też spostrzeżenie, iż wiele germanizmów gwarowych funkcjonuje już wyłącznie jako części składowe mniej lub bardziej utrwalonych związków wyrazowych, np. *szneka* w zwrocie *robić szneki* (chociaż i nadal kupuje się tak samo *szneki* – choć może już nie dodając określenia *z glancem*, jak i drożdżówki), *dekiel* w zwrocie *mieć coś z deklem*. Badania te potwierdziły też zasygnalizowane wyżej zjawisko zmiany znaczenia germanizmów w stosunku do znaczenia pierwotnego (w języku niemieckim) i znaczenia, jakie początkowo miały na gruncie polskim, czego przykładem jest ogólnie potoczny rzeczownik *lufka* (wyparł on gwarową *szpyckę*), który młodszym osobom znany jest tylko jako nazwa przyrządu do palenia marihuany (a nie papierosów bez filtra).

Zapożyczenia zewnętrzne (z języków obcych, w tym z języka niemieckiego) to jedna z najbardziej dynamicznych metod rozszerzania słownictwa współczesnej polszczyzny ogólnej, a także jej odmian regionalnych. Także językoznawcy niemieccy przypisują zapożyczeniom równie ważną rolę we wzbogacaniu leksyki języka niemieckiego, o czym pisze m.in. Thea Schippan (Schippan 1984: 257).

Bibliografia

Adamiak A. (2004), *Uwagi o germanizmach w gwarze kociewskiej*, „Linguistica Bidgostiana", vol. I, Bydgoszcz, s. 9–16.

Brückner A. (1989), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.

Dyszak A.S. (2003), *Germanizmy w mowie mieszkańców Bydgoszczy*, w: *Polszczyzna bydgoszczan. Historia i współczesność*, red. M. Święcicka, Bydgoszcz.

Dyszak A.S. (2015), *Gwara miejska bydgoszczan*, Bydgoszcz.

EJP (1994). *Encyklopedia języka polskiego*, red. S. Urbańczyk, Wrocław – Warszawa – Kraków.

Hinze F. (1965), *Wörterbuch und Lautlehre der deutschen Lehnwörter im Pommeranischen/Kaschubischen*, Berlin.

Klawon A.M. (2006), *Wpływ języka niemieckiego na regionalne odmiany polszczyzny – leksykalne podobieństwa i różnice w mowie mieszkańców Śląska Opolskiego i Kociewia*, „Linguistica Bidgostiana" , vol. III, Bydgoszcz, s. 106–115.

Klemensiewicz Z. (1999), *Historia języka polskiego*, Warszawa.

Kołodziejczyk J. (oprac.) (1947), *Przewodnik po Bydgoszczy*, Bydgoszcz.

Krobski Ł. (2010), *Germanizmy we współczesnym języku mieszkańców Bydgoszczy i Torunia*, w: *Polszczyzna Mazowsza i Podlasia*, t. XIV: *Prace poświęcone Pani Profesor Henryce Sędziak*, red. D. Czyż i M. Frąckiewicz, Łomża, s. 405–422.

Mincer F. (2003), *Bydgoszcz – dzieje miasta i okolic*, w: *Polszczyzna bydgoszczan. Historia i współczesność*, red. M. Święcicka, Bydgoszcz.

Nagórko A. (2007), *Zarys gramatyki polskiej*, Warszawa.

Nitsch K. (1954), *Pisma pomorzoznawcze*, Wrocław – Kraków.

Nitsch K. (1957), *Dialekty języka polskiego*, Wrocław – Kraków.

Nitsch K. (1994), *Świat mowy polskiej*, Warszawa.

Nowakowski T. (1990), *Obóz Wszystkich Świętych*, Warszawa.

Nowakowski T. (1993), *Urzeczenie*, Bydgoszcz.

Pająkowska-Kensik M. (2000), *Słownictwo kociewskie na tle gwar sąsiednich*, w: *Polszczyzna stara i nowa*, red. Ł.M. Szewczyk, Bydgoszcz.

Pająkowska-Kensik M. (2004), *O gwaryzmach w powieści Bolesława Eckerta „Saga kociewska"*, „Linguistica Bidgostiana", vol. I, Bydgoszcz, s. 116–121.

Raszewski Z. (1994), *Pamiętnik gapia. Bydgoszcz, jaką pamiętam z lat 1930-1945*, Bydgoszcz.

Rogowski W. (1966), *Kamienny bruk*, Poznań.

Sawaniewska-Mochowa Z. (2004), *Bydgoska mowa w kresowych uszach,* w: *Polszczyzna bydgoszczan. Historia i współczesność* 2, red. M. Święcicka, Bydgoszcz,

Schippan Th. (1984), *Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache*, Leipzig.

SGMP (1997), *Słownik gwary miejskiej Poznania*, red. M. Gruchmanowa i B. Walczak, Warszawa – Poznań.

SjpSz (1995), *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, Warszawa.

Sławski F. (1983), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, z. 5, Kraków.

Sulima-Kamiński J. (1986), *Most Królowej Jadwigi*, t. II, Bydgoszcz.

Sulima-Kamiński J. (1988a), *Most Królowej Jadwigi*, t. I, Bydgoszcz.

Sulima-Kamiński J. (1988b), *Most Królowej Jadwigi*, t. III, Bydgoszcz.

USJP (2008), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, wersja 3.0 CD ROM, Warszawa.

Walczak B. (1987), *Między snobizmem i modą a potrzebami języka*, Poznań.

Walczak B. (1993), *Kontakty polszczyzny z językami niesłowiańskimi*, w: *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2. *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wrocław, s. 499–510.

Witaszek-Samborska M. (1993), *Zapożyczenia z różnych języków we współczesnej polszczyźnie*, Poznań.

Bydgoszcz Germanisms Against the Background of Polish-German Language Contacts

Summary: Polish-German language contacts, which will be considered one-way – we are talking about German borrowings in Polish – are among the most important traces of contacts between Polish culture and German culture.Bydgoszcz Germanisms in the context of Polish-German language contacts An interesting illustration of centuries-old Polish-German language contacts are the urban toponyms of German provenance, associated with the castle on the Brda River from its earliest history. The location of the city was the basis for its German name Bromberg, whose origins date back to the 14th century, when Bydgoszcz was conquered by the Teutonic Knights. Many Germanisms in Bydgoszcz dialect are words that are the names of streets, parks, or urbanonyms, but also those belonging to different dialects and folk dialects.
Keywords: *Bydgoszcz dialect, Germanisms, Polish-German language contacts*
Słowa kluczowe: *gwara bydgoska, germanizmy, polsko-niemieckie kontakty językowe*